

تأملی بر کتاب قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی

احمد رضا نائینی*

چکیده

بحث تنقیح قوانین و مقررات، از مباحثی است که در حال حاضر محافل علمی را بیش از پیش به خود مشغول کرده؛ و یکی از مباحث مهم تنقیح قوانین و مقررات، بررسی و تشخیص «نسخ ضمنی» مصوبات است.

در این مقاله به گوشه‌هایی از مبحث نسخ (آن هم نه نسخ و تغییرات ضمنی، بلکه نسخ و تغییرات صریح)، اکتفا می‌شود. شاید تصور شود که نسخ، اصلاح و الحاق صریح معلوم است و نیازی به بیان آن نیست، اتفاقاً در این تحقیق، دایره بحث، بیشتر پیرامون همین موضوع دور خواهد زد و از بحث درباره نسخ ضمنی که بعضاً ممکن است پیرامون آن اختلاف نظرهایی وجود داشته باشد، پرهیز شده است. نگرانی همیشگی حقوقدانان، نسخ یا تغییرات ضمنی قوانین و مقررات است؛ ولی به نظر می‌رسد با مشاهده کتبی از این قبیل باید نگران نسخ یا تغییرات صریح نیز بود.

در کتاب مورد بررسی با عنوان *قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی* (کاتوزیان، ۱۳۷۷) ایرادات عدیده‌ای از جهت شکلی (و بعضاً ماهوی) وجود دارد. آنچه در این مقاله به آن اشاره می‌شود، مصوباتی است که قبل از چاپ اول یا چاپ‌های مجدد کتاب مذکور، به‌طور صریح نسخ یا اصلاح و در مواردی با الحاق و تفسیر مواجه شده‌اند. یکی از نمونه‌های بارز این مصوبات، آیین‌نامه اجرایی قانون زمین شهری مصوب ۱۳۶۷/۴/۱۵ است. این آیین‌نامه اجرایی که بیش از ۲۶ صفحه از چاپ اول و بیش از ۲۴ صفحه از چاپ هجدهم کتاب مورد بحث را به خود اختصاص داده، به‌موجب ماده ۴۰ آیین‌نامه اجرایی قانون

* کارشناس ارشد حقوق خصوصی و معاون اداره کل تنقیح قوانین مجلس شورای اسلامی mnhjytrei@gmail.com
تاریخ دریافت: ۸۹/۱۰/۹، تاریخ پذیرش: ۸۹/۱۲/۸

زمین شهری مصوب ۱۳۷۱/۳/۲۴ به طور صریح نسخ شده است. شایان ذکر است که آیین نامه اجرایی مذکور که شش سال قبل از چاپ جلد اول کتاب (تابستان ۱۳۷۷) به طور صریح منسوخ بوده است، تا چاپ هجدهم (تابستان ۱۳۸۷) آن کتاب نیز همچنان به چشم می خورد.

کلیدواژه‌ها: اصلاح، الحاق، تنقیح قوانین، قانون، مجموعه‌های قوانین، نسخ، نسخ صریح.

مقدمه

کتاب *قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی*، از جمله کتاب‌هایی است که عصاره بسیاری از کتب دیگر دکتر کاتوزیان در آن متجلی شده است.

در این کتاب، علاوه بر دیدگاه‌های ایشان، نظرهای بعضی از استادان و صاحب نظران حقوقی نیز بررسی شده است.

نگارنده این سطور، پس از بررسی کتاب مذکور و ملاحظه مصوباتی که به طور صریح نسخ یا اصلاح و در مواردی با الحاق و تفسیر مواجه شده‌اند، نکاتی را برای بهبود چاپ‌های بعدی ارائه می کند.

قبل از ورود به بحث اصلی، تذکر چند نکته ضروری است:

الف) بحث تنقیح قوانین و مقررات، از مباحثی است که در حال حاضر محافل علمی را بیش از پیش به خود مشغول کرده است. نگارنده تصمیم ندارد که این موضوع را در این مبحث مطرح کند، بلکه در این مقاله، صرفاً به طرح گوشه‌هایی از مبحث نسخ (آن هم نه نسخ و تغییرات ضمنی، بلکه نسخ و تغییرات صریح) که یکی از مباحث تنقیح قوانین و مقررات است، اکتفا می شود.

ب) کتاب مذکور، تاکنون هجده بار چاپ شده و در این مقاله، چاپ اول و دهم و هجدهم آن بررسی شده است. شایان ذکر است که در تابستان ۱۳۸۷، چاپ هجدهم کتاب با عنوان ویرایش جدید (ویرایش سوم با تجدید نظر کامل) در ۵۰۰۰ نسخه انتشار یافته است.

ج) نگارنده مقاله، چاپ‌های دوم تا نهم و یازدهم تا هجدهم را در اختیار نداشته است تا بتواند براساس آنها نیز اظهار نظر کند؛ اما به نظر می رسد مجموعه‌های مذکور نیز با اندک اضافاتی در آخر کتاب، بر همان منوال به چاپ رسیده و اصلاحات جدی در آن کتب صورت نگرفته است.^(۱)

گفتار اول: بررسی چاپ اول تا دهم تا هجدهم

در این مجموعه‌ها، مصوباتی وجود دارد که به‌طور صریح نسخ شده است؛ همچنین، قوانین و مقرراتی در کتاب به‌چشم می‌خورد که اصلاحات و الحاقاتی دارد ولی این‌گونه اصلاحات و الحاقات در مجموعه مورد نظر اعمال نشده است. در این گفتار، موارد مذکور تا تاریخ انتشار اولین چاپ کتاب مورد بحث (تابستان ۱۳۷۷) بررسی خواهد شد. مصوبات یادشده به این شرح است:

یک) قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه^(۲) مصوب ۱۳۶۳/۱۰/۲ مندرج در صفحه ۷۱

این مصوبه، الحاقیه‌ای به شرح زیر داشته است که در مجموعه مذکور وجود ندارد:
الف) قانون الحاق یک بند و یک تبصره به ماده ۱ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۳/۱۲/۱۲ مصوب ۱۳۷۵/۱۲/۱۲. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۵: ۱۲۲۳)

دو) قانون تملک آپارتمانها مصوب ۱۳۴۳/۱۲/۱۶ مندرج در صفحه ۸۹
این مصوبه، اصلاحات و الحاقاتی به شرح زیر داشته است:
الف) قانون الحاق ماده ۱۰ مکرر و دو تبصره به قانون تملک آپارتمانها مصوب ۱۳۵۱/۱۱/۲. (مجموعه قوانین سال ۱۳۵۱: ۲۶۹)؛

ب) لایحه قانونی الحاق یک تبصره به عنوان تبصره ۳ به ماده ۱۰ مکرر قانون تملک آپارتمانها مصوب ۱۳۵۸/۴/۹. (مجموعه قوانین سال ۱۳۵۸: ۶۸)؛

ج) لایحه قانونی اصلاح قانون الحاق ماده ۱۰ مکرر و دو تبصره به قانون تملک آپارتمانها مصوب ۱۳۵۹/۳/۱۷. (مجموعه قوانین سال ۱۳۵۹: ۳۴۰)؛

د) قانون اصلاح قانون تملک آپارتمانها مصوب ۱۳۷۶/۳/۱۱. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۶: ۲۵۴)

شایان ذکر است که موارد فوق، در مجموعه مورد نظر اعمال نشده است.

سه) قانون زمین شهری مصوب ۱۳۶۶/۶/۲۲ مندرج در صفحه ۱۰۴
این مصوبه، اصلاحیه‌ای به شرح زیر داشته است که در مجموعه مذکور وجود ندارد:
الف) قانون اصلاح قانون زمین شهری مصوب ۱۳۶۸/۴/۲۸. (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۸: ۳۸۲)

تذکر: با توجه به تبصره ۱۱ ماده ۹ قانون زمین شهری مصوب ۱۳۶۶/۶/۲۲، ماده ۹ و یازده تبصره مربوط به آن ... برای مدت ۵ سال از تاریخ تصویب قابل اجرا بوده است. (چهار) آیین نامه اجرایی قانون زمین شهری مصوب ۱۳۶۷/۴/۱۵ (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۷، روزنامه رسمی کشور: ۴۱۱) مندرج در صفحه های ۱۱۱ تا ۱۳۷ الف) آیین نامه اجرایی که بیش از ۲۶ صفحه از مجموعه مورد بحث را به خود اختصاص داده، به موجب ماده ۴۰ آیین نامه اجرایی قانون زمین شهری مصوب ۱۳۷۱/۳/۲۴ به طور صریح نسخ شده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۱: ۲۰۱) تذکر:

اولاً آیین نامه اجرایی مذکور، شش سال قبل از چاپ جلد اول کتاب به طور صریح منسوخ بوده است؛

ثانیاً تاریخ تصویب این آیین نامه اجرایی، در صفحه ۱۱۱ درج نشده است؛ ثالثاً تاریخ ابلاغ آن نیز در مجموعه مذکور، ۱۳۶۷/۴/۱۵ عنوان شده، در حالی که این تاریخ، مربوط به تاریخ تصویب است (تاریخ ابلاغ آیین نامه اجرایی مورد بحث، ۱۳۶۷/۴/۲۹ است)؛

رابعاً در مورد اعتبار آیین نامه اجرایی قانون زمین شهری مصوب ۱۳۷۱/۳/۲۴، به ماده ۳۹ آن که درباره انقضای پنج سال مهلت مندرج در ماده قانون زمین شهری است، توجه شود.

پنج) قانون توزیع عادلانه آب مصوب ۱۳۶۱/۱۲/۱۶ مندرج در صفحه ۱۴۱

این مصوبه، الحاقیه ای به شرح زیر داشته است:

الف) قانون الحاق دو تبصره به ماده ۴۳ قانون توزیع عادلانه آب مصوب ۱۳۶۴/۸/۱۴. (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۴: ۴۵۸)

این الحاقیه نیز در مجموعه مذکور اعمال نشده است.

شش) قانون معادن مصوب ۱۳۶۲/۳/۱ مندرج در صفحه ۱۵۶

این مصوبه، اصلاحیه ای به شرح زیر داشته است:

الف) قانون اصلاح قانون معادن مصوب ۱۳۶۴/۳/۲۶. (همان: ۱۲۵)

تذکر:

اولاً اصلاحیه اخیر طی ۱۰ بند تغییراتی را در قانون معادن مصوب ۱۳۶۲/۳/۱ به وجود آورده است؛

احمدرضا نائینی ۱۴۳

ثانیاً قانون معادن مصوب ۱۳۶۲/۳/۱ و اصلاحات بعدی آن به موجب ماده ۳۶ قانون معادن مصوب ۱۳۷۷/۳/۲۳ نسخ شده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۷: ۲۰۹)^(۳) اثری از موارد فوق، در مجموعه موردنظر دیده نمی‌شود.

هفت) قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶/۳/۱۶ مندرج در صفحه ۱۸۹

این مصوبه، اصلاحیه‌ای به شرح زیر داشته است:

الف) قانون اصلاح موادی از قانون شکار و صید - مصوب ۱۳۴۶ - و اصلاحیه بعدی آن مصوب ۱۳۷۵/۹/۲۵. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۵: ۷۹۷)

تذکر: اصلاحیه سال ۱۳۷۵ مشتمل بر ۱۲ ماده است که تغییرات زیادی را بر قانون مصوب سال ۱۳۴۶ وارد کرده است.

اثری از این اصلاحیه، در مجموعه مورد بررسی دیده نمی‌شود.

هشت) قانون روابط موجر و مستأجر مصوب ۱۳۵۶/۵/۲ مندرج در صفحه ۳۷۱

این مصوبه، اصلاحیه‌ای به این شرح داشته است:

الف) لایحه قانونی اصلاح ماده ۴ قانون روابط موجر و مستأجر مصوب ۱۳۵۸/۹/۳. (مجموعه قوانین سال ۱۳۵۸: ۲۴۵)

این مصوبه نیز در کتاب مورد بحث وجود ندارد.

نه) ماده ۹۸۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۱۳/۱۱/۲۷ (اصلاحی ۱۳۷۰/۸/۱۴) مندرج در صفحه ۵۹۳

این مصوبه، استفساریه‌ای به شرح زیر داشته است:

الف) قانون استفساریه ماده ۹۸۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۷۲/۷/۲۷. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۲: ۴۸۶)

این استفساریه نیز در کتاب موردنظر وجود ندارد.

ده) قانون ثبت احوال مصوب ۱۳۵۵/۴/۱۶ مندرج در صفحه‌های ۶۰۱ و ۶۱۲ تا ۶۲۴:

این مصوبه، اصلاحیه‌ای به شرح زیر داشته است:

الف) قانون اصلاح قانون ثبت احوال مصوب ۱۳۶۳/۱۰/۱۸. (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۳: ۴۷۲)

تذکر: اصلاحات و الحاقات زیاد و مهمی در این مصوبه اصلاحی وجود دارد که اثری از آنها در مجموعه موردنظر دیده نمی‌شود.

یازده) قانون ازدواج مصوب ۱۳۱۰/۵/۲۳ مندرج در صفحه ۶۴۸

۱۴۴ تأملی بر کتاب قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی

این مصوبه، اصلاحیه‌ای به شرح زیر داشته است:
الف) قانون اصلاح مواد ۳ و ۱ قانون ازدواج مصوب ۱۳۱۶/۲/۲۹. (مجموعه قوانین سال ۱۳۱۶: ۸)

این اصلاحیه نیز در کتاب مذکور وجود ندارد.
دوازده) ماده ۱۰۸۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۱۴/۱/۱۷ مندرج در صفحه ۶۶۸
این مصوبه، الحاقیه‌ای به شرح زیر داشته است:
الف) قانون الحاق یک تبصره به ماده ۱۰۸۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۷۶/۴/۲۹. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۶: ۴۴۲)

این الحاقیه، در مجموعه مذکور اعمال نشده است.
سیزده) لایحه قانونی دادگاه مدنی خاص مصوب ۱۳۵۸/۷/۱ مندرج در صفحه ۷۰۰
این مصوبه، الحاقیه و اصلاحیه‌ای به شرح زیر داشته است:
الف) قانون الحاق یک تبصره به عنوان تبصره ۳ به ماده ۳ لایحه قانونی دادگاه مدنی خاص مصوب ۱۳۵۸/۷/۱ شورای انقلاب مصوب ۱۳۶۶/۴/۹. (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۶: ۲۷۹)
ب) اصلاح بند ۴ ماده ۳ لایحه قانونی دادگاه مدنی خاص (بهموجب قانون اصلاح و حذف موادی از قانون تشکیل دادگاه‌های حقوقی ۱ و ۲ مصوب سال ۱۳۶۴ و لایحه قانونی دادگاه مدنی خاص مصوب ۱۳۵۸ شورای انقلاب مصوب ۱۳۷۱/۱۲/۱۲). (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۱: ۷۴۴)

اثری از این موارد در کتاب مذکور یافت نمی‌شود.

تذکر:

اولاً در صفحه ۷۰۰ کتاب، یک بند تحت عنوان بند ۵ به ماده ۳ الحاق شده که تاریخ الحاق آن ذکر نشده است.

ثانیاً بند ۵ مذکور بهموجب قانون الحاق یک بند (بند ۵) به ماده ۳ لایحه قانونی دادگاه مدنی خاص مصوب ۱۳۵۸/۷/۱ شورای انقلاب، مصوب ۱۳۶۰/۷/۲۱ کمیسیون امور قضایی مجلس شورای اسلامی، به ماده مذکور الحاق شده و برای مدت ۵ سال از تاریخ تصویب به صورت آزمایشی قابل اجرا بوده و پس از سپری شدن مدت مذکور، اعتباری نداشته است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۰: ۱۱۳)

چهارده) قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق مصوب ۱۳۸۱/۸/۲۸ مندرج در صفحه ۷۰۱

این مصوبه، استفساریه‌ای به شرح زیر داشته است:

الف) قانون^(۴) تفسیر تبصره‌های ۳ و ۶ قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق مصوب مورخ ۱۳۸۱/۸/۲۸ مجمع تشخیص مصلحت نظام مصوب ۱۳۷۳/۶/۳ مجمع مذکور. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۳: ۴۲۴)

این تفسیر، در کتاب مورد نظر وجود ندارد.

تذکر: این تفسیر رأساً در مجمع تشخیص مصلحت نظام انجام شده است و از موارد اختلافی بین مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان نیست.

پانزده) ماده ۱۱۷۳ قانون مدنی مصوب ۱۳۱۴/۱/۱۹ مندرج در صفحه ۷۱۹:

این مصوبه، اصلاحیه‌ای به شرح زیر داشته است:

الف) قانون اصلاح ماده ۱۱۷۳ قانون مدنی مصوب ۱۳۷۶/۸/۱۱. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۶: ۶۸۳)

این اصلاحیه نیز در متن کتاب اعمال نشده است.

تذکر: ظاهراً در بعضی از چاپ‌های بعدی، این اصلاحیه در آخر کتاب درج شده است.

شانزدهم) سایر موارد

اول) ذیل ماده ۲ قانون مدنی، «قانون مستثنی‌بودن مصوبات مربوط به آیین‌نامه داخلی مجلس شورای اسلامی از موضوع ماده ۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۷۲/۱۰/۷» (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۲: ۶۰۷) وجود ندارد.

دوم) در مواد ۴۱۷، ۶۵۳، ۸۸۱ مکرر، ۱۰۴۲، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۴۳، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۱۰ و ۱۳۱۱، به مصوبه اصلاحی سال ۶۱ اشاره شده، در حالی که مصوبه سال ۶۱ به صورت آزمایشی به تصویب رسیده و پس از پایان مدت آن، اعتباری نداشته است؛ ضمن اینکه همین مواد در سال ۱۳۷۰ نیز اصلاح شده و باید به مصوبه سال ۱۳۷۰ استناد می‌شد.

ذکر این نکته نیز ضروری است که مصوبات مدت‌دار صرفاً در مدت اعتبارشان، مصوبات دائمی را موقوف‌الاجرا می‌کنند؛ و پس از پایان اعتبار مصوبه مدت‌دار، مصوبه دائمی به حالت قبلی خود که لازم‌الاجرا است، برمی‌گردد.

سوم) ماده ۱۲۵۱ در سال ۱۳۶۱ اصلاح شده و چون در سال ۱۳۷۰ بررسی نشده است، با توضیحی که داده شد، به حالت قبلی خود برمی‌گردد. این ماده، در این مجموعه براساس اصلاحیه سال ۱۳۶۱ آمده است.

چهارم) با توجه به تذکراتی که در مورد مصوبه سال ۱۳۶۱ آمد، در مجموعه مذکور، تبصره ماده ۱۳۲۸ مکرر، براساس مصوبه سال ۱۳۶۱ که غیرمعتبر بوده، آمده است. پنجم) ذیل ماده ۱۱۷۱ مندرج در صفحه ۷۰۷، به قانون واگذاری حق حضانت فرزندان صغیر یا محجور به مادران آنها مصوب ۱۳۶۰/۱۰/۸ ارجاع داده شده، درحالی که این مصوبه برای مدت سه سال به صورت آزمایشی به تصویب رسیده و پس از پایان مدت آن اعتباری نداشته است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۰: ۱۴۳)

ششم) در این مجموعه، ذیل ماده ۱۳۰۹، به نظریه شورای نگهبان در مورد ماده مذکور اشاره‌ای نشده است.^(۵)

هفتم) نظریه شورای نگهبان در مورد ماده ۱۷ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۵۳/۱۱/۱۵ (نظر شورای نگهبان در مجموعه قوانین سال ۱۳۶۳: ۱۴۵) در صفحه ۶۸۳ کتاب وجود ندارد.

هشتم) نظریه شورای نگهبان در مورد ماده ۱۹ قانون روابط موجر و مستأجر مصوب ۱۳۵۶/۵/۲ و نیز مصوبه مجمع تشخیص مصلحت نظام در خصوص «حق کسب یا پیشه یا تجارت» مصوب ۱۳۶۹/۱۰/۲۵، (نظر شورای نگهبان در مجموعه قوانین سال ۱۳۶۹: ۷۱۴)^(۶)، در صفحه ۳۷۱ آن نهاد وجود ندارد. (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۳: ۱۴۵)

تذکر: در مورد بعضی از سوابق قانونی دیگر مندرج در این مجموعه نیز شورای نگهبان نظرهایی ارائه کرده که به دلیل عدم اطلاع نوشتار، از ذکر آنها خودداری می‌شود.

نهم) در مواد ۹۷۷، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۷، تبصره‌های ماده ۹۸۸، تبصره ماده ۹۸۹، ۹۹۱، ۱۰۳۶، ۱۰۳۹، ۱۰۴۱، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۱۲۲، ۱۲۰۵، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۲۲، ۱۲۳۶، ۱۲۴۳، ۱۲۵۱، ۱۲۵۴، ۱۳۱۳، ۱۳۱۳ مکرر، ۱۳۲۸، ۱۳۲۸ مکرر و ۱۳۳۵، به تاریخ اصلاح آنها اشاره‌ای نشده است؛ در نتیجه، خواننده تصور می‌کند که مواد مذکور از سال ۱۳۱۳ یا ۱۳۱۴ تاکنون تغییری نکرده است.

دهم) در متن مواد ۳۱۳، ۳۸۰، ۳۵۴، ۶۵۱، ۸۸۷، ۹۲۳، ۱۱۶۲، ۱۲۱۹، ۱۲۴۳ و تبصره ماده ۱۳۲۸ مکرر، ایرادات و اغلاطی وجود دارد.

یازدهم) در این کتاب، موارد متعددی وجود دارد که تاریخ تصویب مصوبات ذکر نشده و در مواردی تاریخ کامل آنها درج نشده است. موارد مذکور، به شرح زیر است:

الف) قانون مدنی مندرج درص ۲۳ که به تاریخ تصویب یا زمان لازم الاجرا شدن آن اشاره‌ای نشده است.

در مجموعه موردنظر، تاریخ‌های مربوط به لازم‌الاجراشدن و تصویب قانون مدنی، به‌طور کامل ارائه نشده است. در بعضی از صفحاتی که سوابق مربوط به مواد اصلاحی قانون مدنی درج شده، به‌عبارت مصوب ۱۳۰۷ (صفحات ۱۶۸، ۱۶۷، ۶۸، ۴۴، ۲۳، ۱۶۹^(۷)، ۴۷۶، ۴۳۷، ۴۳۵، ۳۲۶، ۲۹۷، ۲۱۱ و ۵۵۲) و در بعضی صفحات دیگر به‌مصوب ۱۳۱۳ (صفحات ۶۴۹، ۶۴۸، ۶۴۷، ۶۴۶، ۶۴۴، ۵۹۹، ۵۹۶، ۵۹۳، ۵۹۲ و ۶۵۰) و در صفحاتی نیز به مصوب ۱۳۱۴ (صفحات ۶۹۴، ۶۹۷، ۷۳۶، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۳، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۵۱، ۷۵۴، ۷۵۷، ۷۹۲، ۷۵۸ و ۷۹۳) بسنده شده است.

شایان ذکر است که در قسمت‌های مختلف کتاب، تاریخ‌های لازم‌الاجراشدن و تصویب مواد مربوط به قانون مدنی وجود ندارد.^(۷)

ب) قانون مجازات اسلامی مندرج در صفحه‌های ۲۵، ۲۹، ۹۳، ۲۸۴ و ۷۴۳ تاریخ تصویب ندارد.

ج) نظامنامه اصلاح شده اجرای قانون دوازدهم آبان‌ماه ۱۳۰۹ راجع به حفظ آثار عتیقه ایران مندرج در صفحه ۱۷۷ تاریخ تصویب ندارد.

د) قانون شکار و صید مندرج در صفحه ۱۸۹ تاریخ تصویب ندارد. شایان ذکر است که در سطر بالای عنوان مذکور، به «خرداد ۱۳۴۶» اشاره شده؛ که تاریخ کامل آن، «۱۳۴۶/۳/۱۶» است.

ه) قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸/۶/۲۵ مندرج در صفحه‌های ۲۴۱، ۲۲۱، ۷۹۶ و ۸۰۴ تاریخ تصویب ندارد.

تذکر:

موادی از قانون آیین دادرسی مدنی در صفحه‌های ۸۰۴ تا ۸۱۹ کتاب درج شده که اصلاحات موردنظر، در متن اعمال شده ولی در کنار حدود ۳۰ ماده به تاریخ‌های اصلاحی آنها مربوط به ۱۳۳۴/۵/۱ و ۱۳۴۹/۹/۹، اشاره‌ای نشده است.

و) قانون اصلاح لایحه قانونی احداث پایانه‌های مسافربری و ممنوعیت تردد اتومبیل‌های مسافربری برون‌شهری در داخل شهر تهران مندرج در صفحه ۳۸۲، تاریخ تصویب ندارد.

ز) قانون ثبت مندرج در صفحه‌های ۴۹۴ و ۷۸۵، تاریخ تصویب ندارد.

تذکر:

اولاً عنوان صحیح قانون مذکور، «قانون ثبت اسناد و املاک» مصوب ۱۳۱۰/۱۲/۲۶ است؛

ثانیاً تاریخ اصلاحاتی که در مواد مورد نظر صورت گرفته، در آن مجموعه درج نشده است. (ح) قانون امور حسبی مندرج در صفحه‌های ۵۳۲، ۵۴۴، ۶۳۰، ۶۰۷، ۶۳۶، ۷۴۰ و ۷۵۹، تاریخ تصویب ندارد.

(ط) تاریخ دقیق تصویب آیین‌نامه راجع به ماده ۲۹۹ قانون امور حسبی مندرج در صفحه ۵۳۵، درج نشده و به مصوبه سال ۱۳۲۲ وزارت دادگستری اکتفا شده است.

(ی) قانون ثبت احوال مندرج در صفحه‌های ۶۰۱ و ۶۱۰، یک مورد تاریخ تصویب ندارد و در مورد دیگر، تاریخ تصویب آن به‌طور کامل درج نشده است.

(ک) تاریخ تصویب قانون منع ازدواج کارمندان وزارت امور خارجه با اتباع بیگانه مصوب ۱۳۴۴/۱۰/۲۵ مندرج در صفحه ۶۶۰، به‌طور کامل درج نشده است.

(ل) تاریخ تصویب قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۵۳/۱۱/۱۵ مندرج در صفحه ۶۸۳، به‌طور کامل درج نشده است.

(م) تاریخ تصویب لایحه قانونی دادگاه مدنی خاص مصوب ۱۳۵۸/۷/۱ مندرج در صفحه ۷۰۰، به‌طور کامل درج نشده است.

(ن) تاریخ تصویب قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق مصوب ۱۳۸۱/۸/۲۸ مندرج در صفحه ۷۰۱، به‌طور کامل درج نشده است.

ذکر این نکته ضرورت دارد که تاریخ تصویب مصوبات از جهت تقدم و تأخر تصویب، در ارتباط با مغایرت آنها و نتیجتاً نسخ ضمنی و ... اهمیت ویژه‌ای دارد.

دوازدهم) تاریخ تصویب بعضی از مصوبات مندرج در این مجموعه نادرست است. مصوبات مورد نظر عبارتند از:

الف) تاریخ تصویب ماده ۲ اصلاحی قانون مدنی مندرج در صفحه ۲۴، «اذر ۱۳۴۸» آمده در حالی که تاریخ «۱۳۴۸/۸/۲۹» صحیح است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۴۸: ۶۵)

ب) تاریخ تصویب قانون اجازه رعایت احوال شخصیه ایرانیان غیر شیعه در محاکم مندرج در صفحه ۲۹، «دهم مرداد ماه ۱۳۱۲» عنوان شده، در حالی که تاریخ «۱۳۱۲/۴/۳۱» صحیح است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۱۲: ۵۹)

ج) تاریخ تصویب قانون بیمه اجباری مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی در مقابل شخص ثالث مندرج در صفحه ۲۸۱، «اذرماه ۱۳۴۷» درج شده، در حالی که تاریخ «۱۳۴۷/۱۰/۲۳» صحیح است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۴۷: ۴۴۲)

گفتار دوم: بررسی چاپ هجدهم

قبل از ورود به بحث اصلی، تذکر این نکته ضروری است که مطالب این قسمت، مربوط به چاپ‌های اول تا هجدهم (در صورت عدم رعایت تغییرات مذکور در چاپ هجدهم) و ایرادات مربوط به چاپ هجدهم (تا تاریخ انتشار آن: «تابستان ۱۳۸۷») است.

شایان ذکر است که در این گفتار، به دلیل عدم اطالۀ نوشتار، از ذکر عناوین مصوبات منسوخ، اصلاحی و الحاقی که در چاپ‌های قبلی بررسی شد، خودداری شده و به این عبارت که «ایراد» (یا ایرادات) مندرج در چاپ‌های قبلی کماکان به قوت خود باقی است، بسنده شده است.

یک) قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۳/۱۰/۲ مندرج در صفحه ۷۳

اولاً ایراد مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است. ثانیاً تبصره ذیل ماده ۹ قانون فوق، دو استفساریه به شرح زیر دارد که در این مجموعه رعایت نشده است:

الف) قانون استفساریه تبصره ذیل ماده ۹ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۳ مصوب ۱۳۷۹/۲/۲۸. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۹: ۵۶۰)

ب) قانون استفساریه تبصره ذیل ماده ۹ قانون تشکیلات و اختیارات سازمان حج و اوقاف و امور خیریه مصوب ۱۳۶۳ مصوب ۱۳۷۹/۶/۱۳. (همان: ۱۰۷۳)

دو) قانون تملک آپارتمان‌ها مصوب ۱۳۴۳/۱۲/۱۶ مندرج در صفحه ۹۱
ایرادات مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است.
سه) قانون زمین شهری مصوب ۱۳۶۶/۶/۲۲ مندرج در صفحه ۱۰۶
ایراد مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است.

چهار) آیین‌نامه اجرایی قانون زمین شهری مصوب ۱۳۷۱/۳/۲۴ مندرج در صفحه‌های ۱۱۲ تا ۱۳۵
الف) ایراد قبلی که مربوط به منسوخ‌بودن صریح این مصوبه است، کماکان به قوت خود باقی است.

ب) در چاپ جدید، فقط عبارت «مصوب ۱۳۷۱/۳/۲۴ هیئت وزیران» در صفحه ۱۱۲ اضافه شده ولی متن مصوبه، همان متن مصوبه منسوخ است.

ج) شماره و تاریخ ابلاغ مصوبه منسوخ که مربوط به سال ۱۳۶۷ است، هنوز در بالای عنوان این مصوبه وجود دارد.

د) مصوبه مورخ ۱۳۷۱/۳/۲۴ مندرج در صفحه‌های ۱۸۶ تا ۲۰۱ مجموعه قوانین سال ۱۳۷۱ (منتشر شده در روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران) مشتمل بر ۴۰ ماده است، در حالی که مصوبه منسوخ که در کتاب مذکور وجود دارد، مشتمل بر ۷۵ ماده است.

پنج) قانون توزیع عادلانه آب مصوب ۱۳۶۱/۱۲/۱۶ مندرج در صفحه ۱۳۹

ایراد مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است.

شش) قانون معادن مصوب ۱۳۷۷/۲/۲۷ مندرج در صفحه ۱۵۳

دو استفساریه در مورد قانون فوق وجود دارد که در آن مجموعه وجود ندارد:

الف) قانون استفساریه ماده ۲۹ قانون معادن مصوب ۱۳۷۷/۲/۲۷ مجلس شورای اسلامی مصوب ۱۳۷۹/۲/۱۸. (همان: ۳۶۲)

ب) قانون استفساریه ماده ۳۳ قانون معادن مصوب ۱۳۷۷/۲/۲۷ مجلس شورای اسلامی مصوب ۱۳۷۹/۲/۱۸. (همان: ۳۶۳)

تذکر:

الف) به قانون تمرکز امور صنعت و معدن و تشکیل وزارت صنایع و معادن مصوب ۱۳۷۹/۱۰/۶ نیز باید توجه شود؛

ب) در انتهای قانون، به جای «رئیس مجلس شورای اسلامی - علی اکبر ناطق نوری»، «رئیس مجلس شورای اسلامی - مهدی کروبی» درج شده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۷: ۲۰۹)

ج) در ماده ۲۹، ایراد عبارتی وجود دارد.

هفت) قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶/۳/۱۶ مندرج در صفحه ۱۸۶

الف) ایرادات مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است؛

ب) تاریخ درج شده در صفحه ۱۸۶ صحیح نیست.

هشت) قانون روابط موجر و مستأجر مصوب ۱۳۵۶/۵/۲ مندرج در صفحه ۳۶۱

ایراد مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است.

نه) ماده ۹۸۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۱۳/۱۱/۲۷ (اصلاحی ۱۳۷۰/۸/۱۴) مندرج در صفحه ۵۸۳

ایراد مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است.

ده) قانون ثبت احوال مصوب ۱۳۵۵/۴/۱۶ مندرج در صفحه‌های ۵۹۱ و ۶۰۱ تا ۶۱۳

ایراد مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است.

یازده) قانون ازدواج مصوب ۱۳۱۰/۵/۲۳ مندرج در صفحه ۶۳۶
ایراد مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است.
دوازده) لایحه قانونی دادگاه مدنی خاص مصوب ۱۳۵۸/۷/۱ مندرج در صفحه ۶۸۹
ایرادات مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است.
سیزده) قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق مصوب ۱۳۸۱/۸/۲۸ مندرج در صفحه ۶۸۹
ایراد مندرج در چاپ‌های قبلی، کماکان به قوت خود باقی است.
چهاردهم) سایر موارد

اول) ذیل ماده ۲ قانون مدنی، مندرج در صفحه ۲۴ کتاب، «قانون مستثنی‌بودن مصوبات مربوط به آیین‌نامه داخلی مجلس شورای اسلامی از موضوع ماده ۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۷۲/۱۰/۷» وجود ندارد. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۲: ۶۰۷)

دوم) در ماده ۱۷، به مصوبه اصلاحی سال ۱۳۶۱ اشاره شده، در حالی که مصوبه سال ۱۳۶۱ به صورت آزمایشی به تصویب رسیده و پس از پایان مدت آن، اعتباری نداشته است؛ ضمن اینکه ماده مذکور در سال ۱۳۷۰ نیز اصلاح شده است و باید به مصوبه سال ۱۳۷۰ استناد می‌شد. چنان‌که مذکور افتاد، مصوبات مدت‌دار صرفاً در مدت اعتبارشان، مصوبات دائمی را موقوف‌الاجرا می‌کنند و پس از پایان اعتبار مصوبه مدت‌دار، مصوبه دائمی به حالت قبلی خود که لازم‌الاجرا است، برمی‌گردد.

سوم) ماده ۱۲۵۱ در سال ۱۳۶۱ اصلاح شده و چون در سال ۱۳۷۰ بررسی نشده است، با توضیحی که داده شد، به حالت قبلی خود برمی‌گردد. در این مجموعه، ماده مذکور براساس اصلاحیه سال ۱۳۶۱ آمده است. شایان ذکر است که ذیل این ماده، به تاریخ‌های اصلاحی سال‌های ۱۳۶۱ و ۱۳۷۰ اشاره شده است.

چهارم) با توجه به تذکراتی که در مورد مصوبه سال ۱۳۶۱ آمد، در این مجموعه، تبصره ماده ۱۳۲۸ مکرر، براساس مصوبه سال ۱۳۶۱ که غیرمعتبر بوده، آمده است.

پنجم) ذیل ماده ۱۱۷۱ قانون مدنی مندرج در صفحه ۷۰۷، به قانون واگذاری حق حضانت فرزندان صغیر یا محجور به مادران آنها مصوب ۱۳۶۰/۱۰/۸ ارجاع داده شده، در حالی که این مصوبه برای مدت سه سال به صورت آزمایشی به تصویب رسیده و پس از پایان مدت آن، اعتباری نداشته است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۰: ۱۴۳)

ششم) در این مجموعه، ذیل ماده ۱۳۰۹، به نظریه شورای نگهبان در مورد ماده مذکور اشاره‌ای نشده است.^(۹)

هفتم) نظریه شورای نگهبان در مورد ماده ۱۷ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۵۳/۱۱/۱۵ (نظر شورای نگهبان در مجموعه قوانین سال ۱۳۶۳: ۱۴۵)، در صفحه ۶۷۲ کتاب وجود ندارد.

هشتم) نظریه شورای نگهبان در مورد ماده ۱۹ قانون روابط موجر و مستأجر مصوب ۱۳۵۶/۵/۲ و نیز مصوبه مجمع تشخیص مصلحت نظام در خصوص «حق کسب یا پیشه یا تجارت» مصوب ۱۳۶۹/۱۰/۲۵ (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۹: ۷۱۴)،^(۱۰) در صفحه ۳۶۱ آن مجموعه وجود ندارد. (نظر شورای نگهبان در مجموعه قوانین سال ۱۳۶۳: ۱۴۵)

تذکر: در مورد بعضی از سوابق قانونی دیگر مندرج در این مجموعه نیز شورای نگهبان نظرهایی ارائه داده است که به دلیل عدم اطالۀ نوشتار، از ذکر آنها خودداری می‌شود.

نهم) بعضی از ایرادات قبلی، از جمله ایراد در متن مواد ۱۲۱۹، ۱۲۴۳ و تبصره ماده ۱۳۲۸ مکرر، کماکان به قوت خود باقی است.

دهم) در این کتاب، موارد متعددی وجود دارد که تاریخ تصویب مصوبات ذکر نشده و در مواردی تاریخ کامل یا صحیح آن، در مجموعه مورد نظر درج نشده است. موارد مذکور به شرح زیر است:

الف) قانون مدنی، مندرج در صفحه ۲۳، که به تاریخ تصویب یا زمان لازم‌الاجرا شدن آن اشاره‌ای نشده است.

چنان‌که قبلاً نیز توضیح داده شد، در مجموعه مورد نظر، تاریخ‌های مربوط به لازم‌الاجرا شدن و تصویب قانون مدنی، به‌طور کامل درج نشده است؛ و در بعضی از صفحاتی که سوابق مربوط به مواد اصلاحی قانون مدنی ارائه شده، به عبارت مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸ (صفحات ۲۴، ۲۳، ...) و در صفحاتی نیز به مصوب ۱۳۱۴ (صفحات ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۸۰، ۷۸۸ و ۷۹۰) بسنده شده است. در بعضی از صفحات دیگر، به مصوب ۱۳۱۴/۱/۱۹ (صفحات ۷۴۲، ۷۳۹، ۷۳۶، ۷۳۵، ۷۳۴، ۷۳۳، ۷۳۲، ۷۲۷ و ۷۴۶)^(۱۱) اشاره شده، در حالی که تاریخ تصویب آن مواد ۱۳۱۴/۷/۱ است.

شایان ذکر است که در قسمت‌های مختلف کتاب، تاریخ‌های لازم‌الاجرا شدن و تصویب مواد مربوط به قانون مدنی وجود ندارد.^(۱۲)

ب) تاریخ تصویب قانون مجازات اسلامی، مندرج در صفحه‌های ۲۵، ۲۹، ۲۷۶، ۹۶ و ۷۳۱، ایراد دارد.

احمدرضا نائینی ۱۵۳

ج) نظامنامه اصلاح شده اجرای قانون دوازدهم آبان ماه ۱۳۰۹ راجع به حفظ آثار عتیقه ایران مندرج در صفحه ۱۷۴، تاریخ تصویب ندارد.

د) تاریخ تصویب قانون شکار و صید مندرج در صفحه ۱۸۶، ایراد دارد. تاریخ صحیح آن، «۱۳۴۶/۳/۱۶» است.

ه) عنوان مصوبه و تاریخ تصویب قانون آیین دادرسی مدنی مندرج در صفحه‌های ۲۱۸ و ۷۹۱ ایراد دارد.

و) قانون ثبت مندرج در صفحه ۴۸۶، تاریخ تصویب ندارد.

تذکر:

اولاً عنوان صحیح قانون مذکور، «قانون ثبت اسناد و املاک» مصوب ۱۳۱۰/۱۲/۲۶ است. ثانیاً تاریخ اصلاحات مواد مورد نظر، در آن مجموعه درج نشده است.

ز) تاریخ دقیق تصویب آیین‌نامه راجع به ماده ۲۹۹ قانون امور حسبی مندرج در صفحه ۵۲۴، درج نشده و به مصوبه سال ۱۳۲۲ وزارت دادگستری اکتفا شده است.

ح) تاریخ تصویب لایحه قانونی دادگاه مدنی خاص مصوب ۱۳۵۸/۷/۱ مندرج در صفحه ۶۸۹، به‌طور کامل درج نشده است.

ط) تاریخ تصویب قانون اجازه رعایت احوال شخصیه ایرانیان غیرشیعه در محاکم، مندرج در صفحه ۲۹، «دهم مردادماه ۱۳۱۲» درج شده، درحالی‌که تاریخ صحیح آن، «۱۳۱۲/۴/۳۱» است. (← مجموعه قوانین سال ۱۳۱۲، ص ۵۹)

ذکر این نکته ضرورت دارد که تاریخ تصویب مصوبات از جهت تقدم و تأخر تصویب، در ارتباط با مغایرت آنها و در نتیجه نسخ ضمنی و ... اهمیت ویژه‌ای دارد.

یازدهم) در زیرنویس صفحه ۸۰۱، فهرست مصوباتی در خصوص کارشناسان رسمی عنوان شده است که آن مصوبات به‌طور صریح نسخ شده‌اند.

مصوبات مذکور به شرح زیر است:

الف) قانون راجع به کارشناسان رسمی مصوب ۱۳۱۷/۱۱/۲۳؛

ب) قانون راجع به اصلاح قانون کارشناسان رسمی وزارت دادگستری مصوب ۱۳۳۹/۲/۱۴؛

ج) لایحه قانونی مربوط به استقلال کانون کارشناسان رسمی مصوب ۱۳۵۸/۸/۱ شورای انقلاب جمهوری اسلامی ایران.

توضیح: تاریخ تصویب قانون راجع به اصلاح قانون کارشناسان رسمی وزارت دادگستری، در مجموعه مذکور ۱۳۳۹/۸/۱ عنوان شده، در صورتی‌که تاریخ صحیح آن ۱۳۳۹/۲/۱۴ است.

این مصوبات فوق به موجب ماده ۴۱ قانون کانون کارشناسان رسمی دادگستری مصوب ۱۳۸۱/۱/۱۸ به طور صریح نسخ شده‌اند:

ماده ۴۱: قانون راجع به کارشناسان رسمی مصوب ۱۳۱۷/۱۱/۲۳ و قانون راجع به اصلاح قانون کارشناسان رسمی وزارت دادگستری مصوب ۱۳۳۹/۲/۱۴ و لایحه قانونی استقلال کانون کارشناسان رسمی مصوب ۱۳۵۸/۸/۱ شورای انقلاب جمهوری اسلامی ایران لغو می‌شوند. (مجموعه قوانین سال ۱۳۸۱: ۵۲)

د) با تصویب قانون کانون کارشناسان رسمی دادگستری مصوب ۱۳۸۱/۱/۱۸ مجلس شورای اسلامی و آیین‌نامه آن مصوب ۱۳۸۲/۲/۷ هیئت وزیران (مجموعه قوانین سال ۱۳۸۲، ج اول: ۱۰۴)^(۱۳)، به نظر می‌رسد که آیین‌نامه قانون کارشناسان رسمی مصوب ۱۳۱۸/۶/۲۵ و آیین‌نامه مواد الحاقی به آیین‌نامه کارشناسان رسمی مصوب ۱۳۴۱/۴/۱۸ و اصلاحات و الحاقات بعدی آن نیز در حال حاضر اعتباری نداشته باشند.

ه) آیین‌نامه مترجمان رسمی مصوب ۱۳۶۹/۱/۲۲ (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۹: ۱۱) به موجب ماده ۳۶ «آیین‌نامه مترجمان رسمی مصوب ۱۳۷۲/۹/۷» (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۲: ۵۵۸) نسخ شده است. آیین‌نامه اخیر نیز به موجب ماده ۳۹ «آیین‌نامه مترجمان رسمی مصوب ۱۳۷۴/۵/۱۲» (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۴: ۳۰۷) و نهایتاً این آیین‌نامه نیز به موجب ماده ۵۷ «آیین‌نامه اجرایی اصلاح ماده ۳ قانون راجع به ترجمه اظهارات و اسناد در محاکم و دفاتر رسمی مصوب ۱۳۱۶ و الحاق چند ماده به آن مصوب ۷۶/۶/۲۴ مصوب ۱۳۷۷/۵/۳۱» (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۷: ۲۷۷) نسخ شده است. در حال حاضر، آیین‌نامه اخیر در مورد مترجمان رسمی، معتبر است.

تذکر مهم: اخیراً چاپ بیست‌وسوم این مجموعه (پاییز ۱۳۸۸)، منتشر شده است و کلیه ایرادهای مندرج در چاپ هجدهم عیناً در همان صفحات به چشم می‌خورد.

گفتار سوم: بحثی پیرامون دو لایحه تقدیمی مربوط به قانون مدنی در سال ۱۳۰۷

در تاریخ ۱۳۰۷/۲/۱۸، همزمان، دو لایحه توسط علی‌اکبر داور - وزیر عدلیه وقت - تقدیم ششمین دوره مجلس شورای ملی گردید. لوایح مذکور عبارت‌اند از:

۱. لایحه مربوط به قانون مدنی مشتمل بر ۹۵۵ ماده؛
۲. لایحه اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه.

علت تقدیم لایحهٔ اخیر که تحت عنوان ماده واحده و با قید دوفوریت تقدیم مجلس شورای ملی گردیده، مجوز اجرای لایحهٔ مربوط به قانون مدنی مشتمل بر ۹۵۵ ماده بوده است که همراه این لایحه تقدیم مجلس شورای ملی شده بود.

«لازم به ذکر است که سایر لوایح مربوط به قانون مدنی یعنی لوایح مربوط به مواد ۹۵۶ تا ۱۳۳۵ توسط محمد علی فروغی به عنوان رئیس الوزراء و محسن صدر به عنوان وزیر عدلیه امضاء و توسط محسن صدر تقدیم ادوار نهم و دهم مجلس شورای ملی گردیده است.» (نائینی، ۱۳۸۷: ۵۶۴)

متن لایحهٔ اجازهٔ اجرای لایحهٔ قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه که به صورت دست‌نویس و همراه با مقدمهٔ توجیهی تقدیم مجلس شورای ملی شده، چنین است:

«نمرهٔ ۳۲۵۲ به تاریخ ۱۳۰۷/۲/۱۷

ساحت مقدس مجلس شورای ملی
البته آقایان نمایندگان محترم تصدیق دارند برای روشن کردن تکلیف افراد و ترتیب معاملات و برای انتظام امور و تأمین قضایی، تدوین قانون مدنی یکی از ضروریات اجتماعی است. نظر به احساس این ضرورت، وزارت عدلیه برای تهیهٔ قانون^(۱۴) مزبور، کمیسیونی از اشخاص مجرب و عالم به علوم فقهیه تشکیل داده و آن کمیسیون با مطالعهٔ تمام اطراف و جهاتی که لازم بود در نظر گرفته شود، تاکنون ۹۵۵ ماده تنظیم کرده است که منضم به این لایحه تقدیم می‌شود. نظریه اینک که به آخر دورهٔ ششم مدت کمی مانده، نظریه اینک که مصالح قضایی مملکت سرعت گذراندن قانون^(۱۵) مزبور را امر می‌دهد، ماده واحدهٔ ذیل با قید دوفوریت تقدیم و تقاضای تصویب آن را می‌نماید.

ماده واحده: دولت مجاز است از روز ۲۰ اردیبهشت ۱۳۰۷ که کاپیتولاسیون ملغی است، لایحهٔ قانون^(۱۶) مدنی را که به مجلس شورای ملی تقدیم داشته، تا وقتی که رأی قطعی کمیسیون قوانین عدلیهٔ مجلس شورای ملی اتخاذ و اعلام شود، به موقع اجرا گذارد.

وزیر عدلیه
رئیس الوزراء
مهدیقلی هدایت^(۱۷)
داور^(۱۸)

با توجه به مراتب فوق، نکات زیر درخور توجه است:

۱. این لایحه عیناً در تاریخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ به تصویب مجلس شورای ملی رسیده است. با توجه به متن لایحه و نهایتاً قانون مذکور، بنا بر این بوده که لایحهٔ مربوط به قانون مدنی که مشتمل بر ۹۵۵ ماده بوده است، برای بررسی و اعلام نظر به کمیسیون قوانین عدلیهٔ مجلس شورای ملی ارسال شود.

۲. از آنجا که دوره ششم مجلس شورای ملی در تاریخ ۱۳۰۷/۵/۲۲ خاتمه یافته است، لذا: اولاً در مدت سه ماه و اندی که به پایان عمر مجلس ششم باقی مانده بوده، رسیدگی به ۹۵۵ ماده در کمیسیون قوانین عدلیه میسر نبوده است؛ ثانیاً با توجه به مشروح مذاکرات کمیسیون قوانین عدلیه در دوره ششم، به نظر می‌رسد که در این فرصت کوتاه هم، هیچ‌گونه بحثی درمورد لایحه تقدیمی دولت، در کمیسیون مذکور مطرح نشده است. برای اثبات این موضوع مذاکرات سه جلسه کمیسیون قوانین عدلیه دوره ششم که پس از تقدیم لایحه مربوط به قانون مدنی، تشکیل شده و به صورت بسیار مختصر به ثبت رسیده است، عیناً ارائه می‌شود:

یک) صورت مذاکرات جلسه مورخ ۱۳۰۷/۴/۱۶

روز شنبه چهار ساعت قبل از ظهر شانزدهم تیر ۱۳۰۷، کمیسیون قوانین عدلیه با حضور آقای وزیر عدلیه تشکیل، قانون^(۹) تشکیلات وزارت عدلیه که در جلسات عدلیه مطرح و در تحت مشاوره بود، آخرین شور آن شروع و اکثریت از ماده...^(۲۰) تا ماده...^(۲۱) که کلاً...^(۲۲) ماده است تصویب گردید.

دو) صورت مذاکرات جلسه مورخ ۱۳۰۷/۴/۲۰

کمیسیون قوانین عدلیه روز چهارشنبه چهار ساعت قبل از ظهر بیستم تیر ۱۳۰۷ با حضور وزیر عدلیه تشکیل و قانون^(۲۳) تشکیلات وزارت عدلیه مطرح، چون شور دوم بود با مطالعات زیاد راجع به قانون^(۲۴) مزبور، رأی قطعی به علت تمام مواد موکول شد به جلسه آتیه. جلسه آتیه، روز شنبه ۲۳ تیر ۱۳۰۷ چهار ساعت قبل از ظهر مقرر گردید.

سه) صورت مذاکرات جلسه مورخ ۱۳۰۷/۴/۲۳

روز شنبه ۲۳ تیر ۱۳۰۷، کمیسیون قوانین عدلیه چهار ساعت قبل از ظهر، به ریاست آقای مدرس و با حضور آقای وزیر عدلیه تشکیل و شروع به بقیه شور ثانی قانون^(۲۵) تشکیلات وزارت عدلیه گردید و کلیه مواد تصویب، بعد از ماده‌بندی در دفتر یادداشت خواهد شد. (نائینی ۱۳۸۷: ۵۶۲ - ۵۶۱)

درابلاغیه مصوبه مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ که از طرف رئیس مجلس شورای ملی و به صورت دست‌نویس و در ورقه مربوط به مینوت مخصوص قوانین، به ریاست وزراء نوشته شده، چنین آمده است:

ریاست محترم وزراء

در جواب لایحه قانونی نمرة ۳۲۵۲ مورخه ۱۳۰۷/۲/۱۷، متن لایحه قانون مدنی و تقاضای اجازة اجرای آن قانون مصوب ۱۸ اردیبهشت ماه ۱۳۰۷ را لفا^(۳۶) ارسال می‌دارد.

رئیس مجلس شورای ملی

با توجه به متن فوق، لایحه مربوط به مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی عیناً برای اجرا به دولت عودت داده شده است.

بنابراین همان لایحه تقدیمی دولت به مجلس، بدون دخل و تصرف، به پیوست مصوبه مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ مجدداً به دولت برای اجرا ارسال گردیده است. (همان، ۵۶۶ - ۵۶۵)

۳. آنچه در تاریخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ به تصویب رسیده، «قانون اجازة اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه» مصوب ۱۸ اردیبهشت ماه ۱۳۰۷ است نه لایحه مربوط به قانون مدنی.

۴. با توجه به مصوبه فوق، لایحه مربوط به قانون مدنی (مواد ۱ تا ۹۵۵) از تاریخ ۱۳۰۷/۲/۲۰ لازم‌الاجرا شده است.

۵. لایحه قانون مدنی به همان شکل و بدون تغییر به موجب مصوبه مذکور اجازة اجرا یافته است.

۶. با توجه به «لایحه اجازة اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه» و نهایتاً قانون مذکور مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸، از ابتدا بنابراین بوده است که لایحه قانون مدنی در کمیسیون قوانین عدلیه بررسی و تصویب شود نه در صحن علنی مجلس شورای ملی.

۷. برای لایحه مربوط به قانون مدنی، عنوان «قانون مدنی» انتخاب شده است، در حالی که تا زمانی که یک لایحه (یا طرح) به تصویب قوه مقننه نرسیده و به طور کلی مراحل قانونی را طی نکرده باشد، عنوان «قانون» به آن اطلاق نمی‌شود. لذا لایحه تقدیمی «لایحه مدنی» است نه «لایحه قانون مدنی».

۸. با توجه به اینکه لایحه مذکور مراحل قانونی خود را طی نکرده و صرفاً به موجب ماده واحده مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸ اجازة اجرای آن داده شده است، به جای استفاده از عنوان «قانون مدنی»، استفاده از عنوان «لایحه قانونی مدنی» صحیح به نظر می‌رسد.

۹. در «قانون اجازة اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه» مصوب ۱۸ اردیبهشت ماه ۱۳۰۷، به «لایحه قانون مدنی» اشاره شده است، در حالی که:

اولاً چنان‌که توضیح داده شد، عبارت «لایحه مدنی» صحیح است. ثانیاً پس از تصویب مصوبه مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸، عبارت «لایحه قانونی مدنی» صحیح به نظر می‌رسد نه عبارت «قانون مدنی» و نه آن طور که در مصوبه مورخ ۱۳۰۷/۲/۱۸ تحت عنوان «لایحه قانون مدنی» آمده است. بنابراین، عنوان «لایحه قانونی مدنی» به مواد ۱ تا ۹۵۵ اختصاص می‌یابد و هر قسمت از موادی را که بعداً به این لایحه قانونی الحاق شده است، می‌توان تحت عنوان «قانون الحاق موادی به لایحه قانونی مدنی» تلقی کرد. ذکر این نکته ضروری است که لایحه قانونی، در حکم قانون است. به هر حال، از آنجا که لایحه قانونی مذکور به قانون مدنی معروف شده، در این مقاله نیز همان عنوان مشهور آن، یعنی «قانون مدنی»، استعمال شده است.

گفتار چهارم: تاریخ لازم‌الاجرا شدن و تصویب قانون مدنی و اصلاحات بعدی

با توضیحاتی که داده شد، مشخص شد که مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی تاریخ تصویب ندارد؛ بلکه تاریخی که به عنوان تاریخ تصویب قانون مدنی عنوان می‌شود، تاریخ تصویب «قانون اجازه اجرای لایحه قانون مدنی تا موقع اعلام رأی قطعی کمیسیون پارلمانی عدلیه» مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸ است.

بنابراین، به جا است که در کتب حقوقی و مجموعه‌های قوانین و مقررات، به جای درج تاریخ تصویب قانون مدنی (در مورد مواد ۱ تا ۹۵۵)، به تاریخ اجرای آن که به موجب ماده واحده مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸ مجلس شورای ملی، ۱۳۰۷/۲/۲۰ تعیین شده است، اشاره شود.

بند اول: تاریخ اجرا و تصویب قانون مدنی

قانون مدنی در سه دوره مجلس شورای ملی (دوره‌های ۶، ۹ و ۱۰) بررسی و لازم‌الاجرا یا تصویب شده است.

ادوار قانونگذاری، مواد، تاریخ اجرا و تاریخ تصویب قانون مدنی به شرح زیر است:

الف) دوره ششم مجلس شورای ملی

دوره ششم مجلس شورای ملی، در تاریخ ۱۹ تیرماه ۱۳۰۵ خورشیدی مطابق با ۳۰ ذیحجه ۱۳۴۴ هجری قمری و برابر با ۱۰ ژوئیه ۱۹۲۶ میلادی افتتاح شده و در تاریخ ۲۲ مردادماه

۱۳۰۷ خورشیدی مطابق با ۲۶ صفر ۱۳۴۷ هجری قمری و برابر با ۱۳ اوت ۱۹۲۸ میلادی خاتمه یافته است. (فرهنگ قهرمانی ۱۳۵۶: ۶۸)

چنان‌که مذکور افتاد، در این دوره به‌موجب ماده‌واحد مصوب ۱۸ اردیبهشت ۱۳۰۷ (مجموعه‌قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم تقنینیه، تیرماه ۱۳۳۴: ۱۱۷؛ مجموعه‌قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره نهم تقنینیه، بهمن‌ماه ۱۳۲۹: ۱۰۰)، مواد ۱ تا ۹۵۵ قانون مدنی، از تاریخ ۱۳۰۷/۲/۲۰ لازم‌الاجرا شده است.

ب) دوره نهم مجلس شورای ملی

دوره نهم مجلس شورای ملی در تاریخ ۲۴ اسفند ۱۳۱۱ خورشیدی مطابق با ۱۸ ذی‌قعدة ۱۳۵۱ هجری قمری و برابر با ۱۵ مارس ۱۹۳۳ میلادی افتتاح شده و در تاریخ ۲۴ فروردین‌ماه ۱۳۱۴ خورشیدی مطابق با ۱۰ محرم ۱۳۵۴ هجری قمری و برابر با ۱۳ آوریل ۱۹۳۵ میلادی خاتمه یافته است. (فرهنگ قهرمانی ۱۳۵۶: ۱۱۱)

در این دوره، مواد ۹۵۶ الی ۱۲۰۶ قانون مدنی به‌شرح زیر به‌تصویب رسیده است:

۱. مواد ۹۵۶ الی ۹۷۵ در تاریخ ۱۳۱۳/۱۱/۶ (مجموعه قوانین سال ۱۳۱۳: ۵۸)؛
۲. مواد ۹۷۶ الی ۱۰۳۰ در تاریخ ۱۳۱۳/۱۱/۲۷ (همان: ۶۸)؛
۳. مواد ۱۰۳۱ الی ۱۰۶۱ در تاریخ ۱۳۱۳/۱۲/۲۱ (همان: ۱۱۰)؛
۴. مواد ۱۰۶۲ الی ۱۱۱۹ در تاریخ ۱۳۱۴/۱/۱۷ (مجموعه قوانین سال ۱۳۱۴: ۵)؛
۵. مواد ۱۱۲۰ الی ۱۱۵۷ در تاریخ ۱۳۱۴/۱/۲۰ (همان: ۱۰)؛
۶. مواد ۱۱۵۸ الی ۱۲۰۶ در تاریخ ۱۳۱۴/۱/۱۹ (همان: ۱۴).

ذکر این نکته ضروری است که مواد ۱۱۵۸ تا ۱۲۰۶ در تاریخ ۱۳۱۴/۱/۱۹ به‌تصویب مجلس شورای ملی رسیده، در حالی که مواد ۱۱۲۰ تا ۱۱۵۷ که شماره مواد آن مقدم بر مواد ۱۱۵۸ تا ۱۲۰۶ است، در تاریخ ۱۳۱۴/۱/۲۰ به‌تصویب آن مجلس رسیده است.

ج) دوره دهم مجلس شورای ملی

دوره دهم مجلس شورای ملی در تاریخ ۱۵ خرداد ۱۳۱۴ خورشیدی مطابق با ۴ ربیع‌الاول ۱۳۵۴ هجری قمری و برابر با ۶ ژوئن ۱۹۳۵ میلادی افتتاح شده و در تاریخ ۲۲ خردادماه ۱۳۱۶ خورشیدی مطابق با ۳ ربیع‌الثانی ۱۳۵۶ هجری قمری و برابر با ۱۲ ژوئن ۱۹۳۷ میلادی خاتمه یافته است. (فرهنگ قهرمانی ۱۳۵۶: ۱۲۵)

در این دوره، مواد ۱۲۰۷ الی ۱۳۳۵ قانون مدنی به‌شرح زیر به‌تصویب رسیده است:

۱. مواد ۱۲۰۷ الی ۱۲۵۶ در تاریخ ۱۳۱۴/۷/۱ (مجموعه قوانین سال ۱۳۱۴: ۳۹)؛
۲. مواد ۱۲۵۷ الی ۱۲۸۳ در تاریخ ۱۳۱۴/۷/۱۳ (همان: ۴۷)؛
۳. مواد ۱۲۸۴ الی ۱۳۳۵ در تاریخ ۱۳۱۴/۸/۸ (همان: ۷۲).

بند دوم: تغییرات قانون مدنی

بعضی از مواد قانون مدنی در ادوار مختلف، نسخ، اصلاح یا مواد یا تبصره‌ای به آنها الحاق شده است.

در این بند، به تغییرات قانون مدنی در قبل و بعد از پیروزی انقلاب اشاره می‌شود.

الف) تغییرات قانون مدنی قبل از پیروزی انقلاب

از تاریخ لازم‌الاجرا شدن قانون مدنی (۱۳۰۷/۲/۲۰) تا پیروزی انقلاب (۱۳۵۷/۱۱/۲۲) - یعنی پس از گذشت بیش از پنجاه سال از عمر قانون مدنی - فقط سه بار و آن هم چهار ماده از قانون مدنی اصلاح یا تبصره‌ای به آن مواد الحاق و یک تبصره از همان مواد اصلاح شده است:

۱. در تاریخ ۱۳۳۷/۱۱/۱۱، تبصره ماده ۹۸۸ قانون مدنی اصلاح و یک تبصره به ماده ۹۸۹ الحاق شد. (مجموعه قوانین سال ۱۳۳۷: ۶۵۴)
۲. در تاریخ ۱۳۴۸/۸/۲۹، ماده ۲ قانون مدنی اصلاح شد. (مجموعه قوانین سال ۱۳۴۸: ۴۶۵)
۳. در تاریخ ۱۳۴۸/۱۱/۲۷، ماده ۹۷۷ قانون مدنی اصلاح شد؛ همچنین، تبصره ماده ۹۸۸ اصلاح و به تبصره «الف» تبدیل و تبصره‌ای تحت عنوان تبصره «ب» به این ماده الحاق شد. (همان، ص ۶۴۳).

ب) تغییرات قانون مدنی بعد از پیروزی انقلاب

بحث در مورد مواد قانون مدنی و تغییرات آن پس از پیروزی انقلاب در دو قسمت به شرح زیر بررسی می‌شود.

یک) شورای انقلاب جمهوری اسلامی ایران

شورای انقلاب جمهوری اسلامی ایران دو مصوبه در مورد قانون مدنی دارد که این دو مصوبه درباره ابقای ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی و ابقای مقررات راجع به ولایت و قیمومت در مورد اطفال صغار است. مصوبات مذکور به شرح زیر است:

یکم) لایحه قانونی الغای مقررات مخالف با ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی مصوب ۱۳۵۸/۲/۸
ماده واحده: ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی به قوت خود باقی است و مقررات مخالف با آن، ملغی
می‌گردد. (روزنامه رسمی شماره ۹۹۶۰ مورخ ۱۳۵۸/۲/۱۷، مجموعه قوانین سال ۱۳۵۸: ۱۲)
دوم) لایحه قانونی الغای مقررات مخالف با قانون مدنی راجع به ولایت و قیمومت مصوب
۱۳۵۸/۷/۱۱

ماده واحده: قواعد و مقررات قانون مدنی راجع به ولایت و قیمومت در مورد اطفال
صغار به قوت و اعتبار خود باقی است و مقررات مخالف با آن ملغی می‌گردد. (روزنامه
رسمی شماره ۱۰۰۱۴ مورخ ۱۳۵۸/۷/۲۶، مجموعه قوانین سال ۱۳۵۸: ۲۰۶)^(۳۷)
دو) مجلس شورای اسلامی

مجلس شورای اسلامی، دهها ماده از قانون مدنی را اصلاح، نسخ یا مواد یا تبصره‌ای به
مواد قانون مدنی الحاق کرده است. مواد منسوخ، اصلاحی یا الحاقی، با تاریخ‌های مربوط به
شرح زیر است:

۱. در تاریخ ۱۳۶۱/۱۰/۸، به موجب اصل ۸۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران
کمیسیون امور قضائی و حقوقی مجلس شورای اسلامی موادی از قانون مدنی را اصلاح،
حذف، یا موادی به این قانون الحاق کرد. این قانون برای مدت ۵ سال به‌طور آزمایشی قابل
اجرا بود که ذیلاً به تفکیک به مواد اصلاحی، حذف‌شده و الحاقی اشاره می‌شود:

الف) مواد اصلاحی عبارت‌اند از:

مواد ۱، ۲۶، ۸۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۳۴۷، ۴۱۷، ۶۵۵، ۷۴۷، ۸۱۱، ۹۸۰، ۹۸۲، ۹۸۷، ۹۹۱،
۱۰۴۱، ۱۰۴۳، ۱۱۲۲، ۱۱۳۰، ۱۲۱۰، ۱۲۱۹، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۳۶، ۱۲۴۳،
۱۲۵۱، ۱۲۵۴، ۱۳۱۳، ۱۳۲۸ و ۱۳۳۵.

ب) مواد حذف‌شده عبارت‌اند از:

مواد ۲۱۸، ۲۵۳، ۷۰۶، ۹۸۱، ۱۰۳۶، ۱۰۳۹، ۱۰۴۲، ۱۲۰۹، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۱۰ و ۱۳۱۱.

ج) مواد الحاقی عبارت‌اند از:

مواد ۸۸۱ مکرر، ۱۳۱۳ مکرر و ۱۳۲۸ مکرر. (مجموعه قوانین، سال ۱۳۶۱: ۱۶۳)^(۳۸)

۲. در تاریخ ۱۳۶۳/۵/۶، به موجب اصل ۸۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، کمیسیون
امور قضایی و حقوقی مجلس شورای اسلامی ماده ۱۲۰۵ قانون مدنی را اصلاح کرد. این قانون،
به مدت سه سال به‌صورت آزمایشی قابل اجرا بود. (مجموعه قوانین، سال ۱۳۶۴: ۵۲۸)

۳. در تاریخ ۱۳۷۰/۸/۱۴، مجلس شورای اسلامی موادی از قانون مدنی را اصلاح، نسخ یا موادی را به این قانون الحاق کرد.

شایان ذکر است که اکثر مواد اصلاحی، منسوخ یا الحاقی در سال ۱۳۷۰، همان مواردی بود که در سال ۱۳۶۱ اصلاح، حذف یا تحت عنوان موادی به قانون مدنی الحاق شده بود. از آنجا که مصوبه سال ۱۳۶۱ برای مدت ۵ سال به صورت آزمایشی قابل اجرا بود، مصوبه اخیر که جنبه دائمی دارد، در مجلس شورای اسلامی بررسی شده و به تصویب رسیده است. مواد اصلاحی، منسوخ و الحاقی به شرح زیر است:

الف) مواد اصلاحی عبارت‌اند از:

مواد ۱، ۲۶، ۸۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۲۱۸، ۳۴۷، ۴۱۷، ۶۵۵، ۷۴۷، ۸۸۱، ۹۸۰، ۹۸۲، ۹۸۷، ۹۹۱، ۱۰۴۱، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۱۲۲، ۱۱۳۰، ۱۲۰۵، ۱۲۱۰، ۱۲۱۹، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۳۶، ۱۲۴۳، ۱۲۵۴، ۱۳۱۳، ۱۳۲۸ و ۱۳۳۵.

ب) مواد منسوخ عبارت‌اند از:

مواد ۶۵۳، ۷۰۶، ۹۸۱، ۱۰۳۶، ۱۰۳۹، ۱۰۴۲، ۱۲۰۹، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱ و ۱۳۱۳ مکرر.

ج) مواد الحاقی عبارت‌اند از:

مواد ۲۱۸ مکرر، ۸۸۱ مکرر و ۱۳۲۸ مکرر. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۰: ۵۲۳)

۴. در تاریخ ۱۳۷۱/۸/۲۸، قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق به تصویب نهایی مجمع تشخیص مصلحت نظام رسیده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۱: ۴۹)

۵. در تاریخ ۱۳۷۲/۷/۲۷، قانون استفساریه ماده «۹۸۲» قانون مدنی به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۲: ۴۸۶)

۶. در تاریخ ۱۳۷۲/۱۰/۷، قانون مستثنی بودن مصوبات مربوط به آیین‌نامه داخلی مجلس شورای اسلامی از موضوع ماده ۲ قانون مدنی از تصویب مجلس شورای اسلامی گذشته است. (همان: ۶۰۷)

۷. در تاریخ ۱۳۷۶/۴/۲۹، قانون الحاق یک تبصره به ماده ۱۰۸۲ قانون مدنی در خصوص مهریه به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۶: ۴۴۲)

۸. در تاریخ ۱۳۷۶/۸/۱۱، قانون اصلاح ماده ۱۱۷۳ قانون مدنی از تصویب مجلس شورای اسلامی گذشته است. (همان: ۶۸۳)

۹. در تاریخ ۱۳۷۹/۳/۱، قانون اصلاح ماده ۱۱۸۴ قانون مدنی به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۹: ۵۶۲)
۱۰. در تاریخ ۱۳۸۱/۴/۱، قانون اصلاح ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی موضوع ماده ۲۴ قانون اصلاح موادی از قانون مدنی مصوب ۱۳۷۰ به تصویب نهایی مجمع تشخیص مصلحت نظام رسیده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۸۱: ۴۳۲)
۱۱. در تاریخ ۱۳۸۱/۴/۲۹، قانون الحاق یک تبصره به ماده ۱۳۰ قانون مدنی به تصویب نهایی مجمع تشخیص مصلحت نظام رسیده است. (همان: ۷۶۳)
۱۲. در تاریخ ۱۳۸۱/۸/۱۹، قانون اصلاح موادی از قانون مدنی از تصویب مجلس شورای اسلامی گذشته است. (همان: ۱۰۷۹)
۱۳. در تاریخ ۱۳۸۲/۹/۸، قانون اصلاح ماده ۱۱۶۹ قانون مدنی مصوب ۱۳۱۴ به تصویب نهایی مجمع تشخیص مصلحت نظام رسیده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۸۲: ۱۳۸۱)
۱۴. در تاریخ ۱۳۸۴/۲/۲۷، قانون استفساریه تبصره ذیل ماده ۱۰۸۲ قانون مدنی مصوب ۱۳۷۶ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۸۴، بخش قوانین: ۵۷)
۱۵. در تاریخ ۱۳۸۵/۷/۲، قانون تعیین تکلیف تابعیت فرزندان حاصل از ازدواج زنان ایرانی با مردان خارجی از تصویب مجلس شورای اسلامی گذشته است. (روزنامه رسمی شماره ۱۷۹۶۲ مورخ ۱۳۸۵/۸/۷، مجموعه قوانین سال ۱۳۸۵: ۲۷۸)^(۲۹)
۱۶. در تاریخ ۱۳۸۵/۱۰/۲۳، قانون الحاق یک تبصره به ماده ۳۳۶ قانون مدنی مصوب ۱۳۰۷ به تصویب نهایی مجمع تشخیص مصلحت نظام رسیده است. (روزنامه رسمی شماره ۱۸۰۴۹ مورخ ۱۳۸۵/۱۱/۲۴، مجموعه قوانین سال ۱۳۸۵، بخش قوانین: ۶۲۴)
۱۷. در تاریخ ۱۳۸۷/۱۱/۶، قانون اصلاح موادی از قانون مدنی از تصویب مجلس شورای اسلامی گذشته است. (روزنامه رسمی شماره ۱۸۶۵۱ مورخ ۱۳۸۷/۱۲/۲۱)

نتیجه گیری

۱. در این مقاله، فقط تغییرات صریح بررسی شده و از اصلاحات و الحاقات و نسخ ضمنی اجتناب شده است. نگرانی همیشگی حقوقدانان، از نسخ یا تغییرات ضمنی قوانین و مقررات است ولی به نظر می‌رسد با مشاهده کُتبی از این قبیل باید نگران نسخ یا تغییرات صریح نیز بود.

۲. تاکنون ده‌ها هزار نسخه از این کتاب به چاپ رسیده است. تصور شود چنانچه کسانی که این مجموعه را در اختیار دارند یا به نحوی از آن استفاده می‌کنند، به مصوبات غیرمعتبر استناد کنند، وضع مجریان و کسانی که در اجرا از آن متضرر یا منتفع می‌شوند، چگونه خواهد بود! لذا برعهده ناشر و مؤلف محترم است که به هر نحو ممکن، موضوع را به اطلاع این‌گونه افراد برسانند.
۳. از آنجا که مجموعه مذکور از زاویه تنقیح قوانین و مقررات بررسی شده^(۳۰)، از این جهت که چه قوانین و مقرراتی از قلم افتاده نیز بررسی نشده است. به هر حال، قوانین و مقررات متعددی وجود دارد که می‌توان به‌عنوان مکمل مواد مربوط به قانون مدنی، در آن مجموعه درج کرد.
۴. پس از بررسی موارد فوق، اهمیت وجود سیستمی تحت عنوان تنقیح قوانین و مقررات که در آن، قوانین و مقررات را از زاویه نسخ صریح ارائه شود، مشخص می‌شود. با توجه به انبوه قوانین و مقررات، وجود چنین سیستمی که نمونه آن در قوه مقننه «اداره کل تنقیح قوانین مجلس»^(۳۱) وجود دارد، از ضروریات است.
۵. در متن سایر مصوباتی که به‌عنوان مصوبات مرتبط به مواد قانون مدنی آمده بود، ایراداتی وجود دارد. همچنین، ایرادات شکلی و ماهوی دیگری در مجموعه مذکور وجود دارد که به دلیل عدم اطلاع نوشتار از طرح آنها صرف نظر شد.
۶. به نظر می‌رسد که باید مرجعی بر کتبی که حاوی مصوبات است، نظارت داشته باشد تا از این جهت، خسارتی متوجه استفاده‌کنندگان این‌گونه کتب نشود.
۷. از ناشر و مؤلف محترم درخواست می‌شود مجموعه موردنظر را جمع‌آوری و نسخه‌ای با رفع کامل ایرادات به جامعه حقوقی ارائه کنند.
۸. در مقدمه کتاب مذکور آمده است:
... نخستین هدف هر مجموعه این است که متن درستی از قانون را در اختیار همگان قرار دهد. متأسفانه مجموعه‌های کنونی قانون مدنی پر از اغلاط فاحش و گمراه‌کننده است ...
... در این مجموعه، سعی شده است با مراجعه به چاپ‌های نخستین قانون مدنی و مقابله اسناد رسمی قانونگذاری، متن درستی از قانون مدنی ارائه شود ... (ص ۱۵)
با توجه به مراتب فوق:
الف) معلوم نیست که صاحب کتاب، چاپ‌های نخستین قانون مدنی را از کجا به دست آورده است.

ب) همچنین مشخص نیست که مؤلف محترم، اسناد رسمی قانونگذاری را از چه مرجعی دریافت کرده که تا توانسته است آن را با چاپ‌های نخستین قانون مدنی مقابله کند. شایان ذکر است که ادعاهای فوق، با وجود ایرادات زیاد در مجموعه مذکور، سازگاری ندارد. ۹. با توجه به نکات فوق، نامی که برای کتاب مورد نظر انتخاب شده است، با مندرجات آن تطابق ندارد.

پی‌نوشت

۱. اینجانب ابتدا قصد داشتم ایرادات موجود در چاپ‌های اول تا دهم را تحت عنوان مقاله‌ای منتشر کنم ولی بعد تصمیم گرفتم موضوع را با مؤلف محترم در میان بگذارم تا ایشان برای رفع آنها اقدام کنند. در پی این فکر، ایرادات متعدد مندرج در کتاب مذکور را به جناب آقای دکتر کاتوزیان ارائه کردم و ایشان نامه‌ای را به ناشر محترم نگاشتند که ذیلاً می‌آید:

«جناب آقای دکتر شیری

جناب آقای احمد رضا نائینی - رئیس اداره تنقیح قوانین مجلس، نظرانی درباره بعضی قوانین و آیین‌نامه‌های منسوخ کتاب قانون مدنی دارند که برای اصلاح کتاب بسیار مفید است. تقاضا دارم پس از بررسی و کسب نظر نهایی اینجانب، در چاپ‌های آینده اعمال فرمائید.

امضا

ناصر کاتوزیان»

اینجانب پس از تماس تلفنی با ناشر، و به‌دنبال آن ارسال فکس، موفق به دریافت پاسخ از ناشر محترم نشدم. بنابراین، برای رعایت حقوق کسانی که کتب مذکور (چاپ‌های اول تا هجدهم) را در اختیار دارند یا به نحوی از انحاء از آنها استفاده می‌کنند، نکاتی را در قالب این مقاله یادآور شده‌ام.

۲. شایان ذکر است که به‌موجب ماده «۵» مصوبه مورخ ۱۳۷۰/۸/۱۵ شورای عالی اداری در خصوص کیفیت اداره امور حج و زیارت، نام «سازمان حج و اوقاف و امور خیریه» به «سازمان اوقاف و امور خیریه» تغییر یافته است. (مجموعه قوانین سال ۱۳۷۰، ص ۵۲۲)

۳. به نظر می‌رسد در آن تاریخ، مجموعه مذکور (چاپ اول) زیر چاپ بوده است. وارد نشدن این مصوبه در چاپ‌های بعدی، محل ایراد است.

۴. «مصوبه مجمع تشخیص مصلحت نظام» صحیح است، نه «قانون».

۵. نظریه شماره ۲۶۵۵ مورخ ۱۳۶۷/۸/۸ شورای نگهبان:

ماده ۱۳۰۹ قانون مدنی از این نظر که شهادت بینة شرعیه را در برابر اسناد معتبر فاقد ارزش دانسته، خلاف موازین شرع و بدین وسیله ابطال می‌گردد. قائم مقام دبیر شورای نگهبان (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۷: ۶۳۶)

۶. الف) مصوبه، رأساً در مجمع تشخیص مصلحت نظام به تصویب رسیده است و از موارد اختلافی بین مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان نیست؛ ب - با تصویب این مصوبه، نظریه شورای نگهبان، در خصوص مورد، بی اثر شده است.
۷. در این صفحه، به جای «۱۳۰۷»، «۱۳۰۸» آمده است.
۸. این مبحث و کلیه تغییرات بعدی قانون مدنی، در همین مقاله، در دو گفتار جداگانه بررسی خواهد شد.
۹. برای آگاهی از نظریه شماره ۲۶۵۵ مورخ ۱۳۶۷/۸/۸ شورای نگهبان ← یادداشت ۴.
۱۰. این مصوبه، رأساً در مجمع تشخیص مصلحت نظام به تصویب رسیده است و از موارد اختلافی بین مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان نیست.
۱۱. در این صفحه، به جای «مصوب ۱۳۱۴»، «مصوب ۱۲۱۴» آمده است.
۱۲. این موضوع و کلیه تغییرات بعدی قانون مدنی، در دو گفتار جداگانه، در ادامه مقاله، بررسی خواهد شد.
۱۳. تغییرات بعدی آیین نامه اجرایی قانون کانون کارشناسان رسمی دادگستری به شرح زیر است:
- نسخ ماده ۳۲، به موجب مصوبه شماره ۱۲۷۷۷ مورخ ۱۳۸۴/۳/۳ هیئت وزیران،
- اصلاح عبارتی به موجب ابلاغیه شماره ۲۵۴۹۷ مورخ ۱۳۸۴/۴/۲۸ دبیر هیئت دولت،
- ابطال ماده ۷۵ به موجب رأی هیئت عمومی دیوان عدالت اداری مندرج در روزنامه رسمی شماره ۱۸۴۵۵ مورخ ۱۳۸۷/۴/۱۹
۱۴. به جای عنوان «قانون»، استفاده از عنوان «لایحه» صحیح به نظر می رسد. هر طرح یا لایحه پس از سیر مراحل قانونی، عنوان «قانون» را به خود اختصاص می دهد.
۱۵. به جای عنوان «قانون»، استفاده از عنوان «لایحه» صحیح به نظر می رسد.
۱۶. در این متن، عبارت «قانون» اضافی است.
۱۷. ذیل لایحه فوق، عبارت «رئیس الوزراء» و امضای او وجود داشت. نام و نام خانوادگی وی از کتاب دولت های عصر مشروطیت، جمشید ضرغام بروجنی، اردیبهشت ماه ۱۳۵۰، ص ۱۷۵، ۱۷۶ و ۱۷۹ استخراج و ذیل لایحه درج شده است.
۱۸. ذیل لایحه فوق، امضای «داور» وجود داشت عنوان وزیر عدلیه و نام خانوادگی وی از کتاب دولت های عصر مشروطیت، پیشین، ص ۱۷۵، استخراج و ذیل لایحه درج شده است.
۱۹. منظور، لایحه است.
۲۰. در متن دست نویس نیز به صورت نقطه چین آمده بود.
۲۱. همان.
۲۲. همان.

۲۳. منظور، لایحه است.
۲۴. همان.
۲۵. همان.
۲۶. پیچیدن، لوله کردن (در لف چیزی = در طی آن، لای آن، جوف آن، در لف پاکت). (دکتر محمد معین، فرهنگ فارسی، ذیل واژه «الف»).
۲۷. تذکر: در روزنامه رسمی و مجموعه قوانین سال ۱۳۵۸، تاریخ تصویب دو مصوبه شورای انقلاب وجود نداشت و صرفاً تاریخ ابلاغ آنها وجود داشت؛ که از کتاب *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران* و *مجموعه لوایح قانونی مصوب شورای انقلاب جمهوری اسلامی ایران* (اداره کل تنقیح و تدوین قوانین و مقررات، ۱۳۵۹، صفحات ۵۶ و ۲۳۸) استخراج شده است.
۲۸. تذکر: در مورد حذف ماده «۱۲۰۹»، نکته مندرج در روزنامه رسمی شماره ۱۱۳۱۶ مورخ ۱۳۶۲/۱۰/۱۱ و (مجموعه قوانین سال ۱۳۶۲: ۴۴۵) عیناً می آید:
- «شورای محترم عالی قضایی شماره ۴۱۶ ک ق مورخ ۱۳۶۲/۵/۳۱
اصلاحیه قانون اصلاح مواد از قانون مدنی
پیرو نامه شماره ۱/۲۶۳۶۱ - ۱۳۶۲/۵/۲۵ به اطلاع می‌رساند که ماده «۱۲۰۹» قانون مدنی در مصوبه کمیسیون امور قضایی حذف گردیده است و درج آن در مجموعه‌های چاپ شده اشتباه است.
رییس کمیسیون امور قضایی - سیدمحمد خامنه‌ای»
۲۹. در این مقاله، تغییرات صریح در قانون مدنی ارائه شده است.
در دو مورد از این قاعده عدول شده است:
- یک) مصوبه مجمع تشخیص مصلحت نظام در مورد اصلاح مقررات مربوط به طلاق مصوب ۱۳۷۱/۸/۲۸، که در متون قبلی به آن اشاره شد.
- دو) قانون تعیین تکلیف تابعیت فرزندان حاصل از ازدواج زنان ایرانی با مردان خارجی مصوب ۱۳۸۵/۷/۲.
۳۰. شایان ذکر است که در این مقاله فقط در موارد جزئی، مواردی غیر از بحث تنقیح قوانین و مقررات بررسی شده است.
۳۱. مصوبات مجلس از سال ۱۲۸۵ تا کنون فیش برداری شده و در لوحی تحت عنوان «لوح قانون» و سپس تحت عنوان «لوح حق» در چند نسخه منتشر شده است. بازنگری فیش‌های موجود با همکاری مرکز پژوهش‌های مجلس، در اداره کل تنقیح قوانین مجلس و سایر فیش برداری‌های مربوط به این کار، از سال ۱۳۷۳ شروع شده و بخش زیادی از کار کارشناسی «لوح قانون» و «لوح حق» و ابتکارات ارائه شده در فیش‌های تغییر و تفسیر و سایر فیش‌های موضوعی را نگارنده انجام داده است.

۳۲. این لوح‌ها با همکاری اداره تنقیح قوانین مجلس و مرکز پژوهش‌های مجلس، تقدیم جامعه حقوقی شده است.

منابع

الف) اسناد، کتب حقوقی و تاریخی

صورت مشروح مذاکرات کمیسیون قوانین عدلیه مجلس شورای ملی (دوره ششم).
ضرغام بروجنی، جمشید (اردیبهشت ۱۳۵۰). دولت‌های عصر مشروطیت. اداره کل قوانین، چاپخانه مجلس شورای ملی.
فرهنگ قهرمانی، عطاءالله (خرداد ۱۳۵۶). اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی.
کاتوزیان، ناصر (پاییز ۱۳۸۳). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، چاپ دهم. نشر میزان.
کاتوزیان، ناصر (تابستان ۱۳۷۷). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی. چاپ اول. نشر دادگستر.
کاتوزیان، ناصر (تابستان ۱۳۸۷). قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، چاپ هجدهم. نشر میزان.
لوح قانون و لوح حق. (۳۳)
معین، دکتر محمد (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
نائینی، احمدرضا (پاییز زمستان ۱۳۸۷). «بحثی پیرامون لایحه مربوط به قانون مدنی»، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره اول و دوم.
نائینی، احمدرضا (بهار ۱۳۸۶). مشروح مذاکرات قانون مدنی. چاپ اول. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

ب) مجموعه‌های قوانین و مقررات

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با رعایت اصلاحات سال ۱۳۶۱ شورای بازرنگری قانون اساسی، دبیرخانه شورای بازرنگری قانون اساسی.
قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و مجموعه لوایح قانونی مصوب شورای انقلاب جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۹)، اداره کل تنقیح و تدوین قوانین و مقررات.
مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم تقنینیه (تیر ۱۳۳۴)، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم.
مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره نهم تقنینیه (بهمن ۱۳۲۹)، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم.
مجموعه قوانین سال‌های ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۳۷، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۵۱، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۹، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، روزنامه‌های رسمی کشور.